ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.17(091)(477)

Струкевич О. К., Степанчук Ю. С.

Автономія як попередження суверенітету та постсуверенна автономія (аналізуючи історію України–Гетманщини)

Досліджуються особливості трансформації політико–культурних орієнтацій еліти України–Гетьмащини від станової до державно–політичної автономії.

Ключові слова: автономія, Гетьмащина, суверенітет, правляча еліта.

Сучасна історико–політологічна думка класифікує об'єкти, на які можуть бути спрямовані політикокультурні орієнтації. Найширшим об'єктом визначають політичну систему суспільства в цілому [1,8]. Орієнтації щодо неї у політичної еліти формуються на фоні природно–історичної закономірності монополізування функції правління. У якості світоглядної націленості провідної верстви, дана закономірність може бути охарактеризована подвійною спрямованістю: як всередину суспільства, так і на його зовнішнє оточення. Таким чином, прагнення еліти монополізувати своє провідне становище стосовно власного народу у зовнішньополітичному аспекті породжує політико–культурні позиції на політичну окремішність та суб'єктність.

В даній статті автори ставлять за мету простежити та проаналізувати особливості політико–культурних орієнтацій козацької старшини Гетьманщини.

Протягом часу, відведеного історією на становлення, повнокровне функціонування та занепад Української козацької держави, спрямованість політичної еліти на політичну окремішність проявила себе цілим рядом політико–культурних орієнтацій, що відображали різний рівень політичної суб'єктності. Для їх означення ми скористаємося такими усталеними в історичній науці поняттями як автономія та суверенітет.

Тривалий час боротьби козацтва за свої інтереси – час, протягом якого відбулася не одна «козацька війна», посприяв витворенню у свідомості старшин політико–культурних орієнтацій у межах станового автономізму. Пройнята, в більшості, саме цими орієнтаціями, козацька старшина

під проводом Б.Хмельницького розпочала, за її усвідомленням, чергову козацьку війну і в основній своїй масі готова була її припинити, виявивши схильність пристати до перших же пропозицій брацлавського воєводи А.Киселя розпочати переговори [2,117]. Сутність станового автономізму, як синтезу політико–культурних орієнтацій, ми можемо реконструювати за листом козацького полковника Я.Хмеленка від 20 травня 1648 року з–під Білої Церкви до київського воєводи Я.Тишкевича та за інструкцією козацької ради, наданою у червні 1648 року козацькому посольству до Владислава IV. Полковник, зокрема, наголошував, що козаки не ставлять собі за мету «привласнити державу Й. К. М–ті», а лише прагнуть жити «згідно давніх привілеїв, наданих від польських королів» [3,12]. У свідомості тогочасних старшин такі погляди, безперечно, домінували. Тому в інструкції послам до короля від 2 червня 1648 року з–під Білої Церкви, ми зустрічаємо пункти, що стосуються забезпечення насамперед сприятливих умов виконання своїх станово–професійних функцій у межах єдиного політичного організму. У рамках цих орієнтацій вони тоді потребували збільшення реєстру до 12 тис., права самостійного обрання старшин, надіслання затриманої за 5 років платні, повернення православним захоплених уніатами церков, складання реєстру кривд, завданих козакам польськими державцями, урядовцями, полковниками [3,14–15].

Крім початку революції, спробу реалізації даної мети ми зустрічаємо у політиці І.Брюховецького, коли, на початку свого гетьманування, він допустив у Лівобережжя московських воєвод у якості адміністраторів, що вирішували українські справи. Але, вочевидь, у тому випадку ми можемо вести мову про політико–культурну зорієнтованість самого гетьмана та його найближчого оточення, але не про позицію козацької старшини, яка у масі своїй не сприйняла його станового козацького автономізму, й І.Брюховецький, разом з Москвою, наштовхнулися на те, що політологи називають «опором середовища».

Наростання прагнення розширити свою політичну суб'єктність ще на самому початку Національної революції поступово підвело групу старшин, концентрованих навколо Б.Хмельницького, до нового комплексу політико–культурних орієнтацій – орієнтацій на політичну автономію, зафіксованих уже в березні 1648 року у листі Б.Хмельницького до коронного гетьмана М.Потоцького. Від імені козацької ради гетьман, серед іншого, вимагав поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин–«ляхів», щоб при владі перебували люди «лише з їх народу»; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої» [4,48].

Вимоги подібного спрямування Б.Хмельницький передав польському урядові й після перемоги під Корсунем: створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення «давніх вольностей»; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю» [5,25].

Отже, на початковому етапі Національно–визвольної війни політичний автономізм як цінність включав орієнтації на запровадження козацького самоуправління у південно–східному регіоні України; пара-

лельне скасування діяльності польських органів влади; визнання короля сувереном політично окремішного Війська Запорозького.

Проте орієнтації провідної частини української еліти на політичну окремішність та суб'єктність за умов дальшого розгортання Національної революції не могли, звичайно, обмежитися рівнем політичного автономізму. Лідери козацтва мусили йти далі уже хоча б тому, що ні магнатерія, ні польська шляхта не були готові до визнання будь–якого прояву політичного самовизначення козацтва. Тому, щоб зберегти свою політичну автономію, потрібно було шукати гарантій у засобах, що ніяк не співвідносилися з рамками цієї автономії, і, таким чином, продовжувати свою політико–культурну еволюцію. Насамперед, це проявилося у прагненні Б.Хмельницького зміцнити політичну окремішність України через запрошення на вільний польський трон російського царя чи трансільванського князя [6,207–208]. Даний факт засвідчує, що попри автономізм більшості старшин, їх лідер не замкнув очолену ним військово–політичну силу у рамки пасивного очікування виборів короля. Самостійні пошуки претендента на королівський трон засвідчують пройнятість гетьмана усвідомленням власної суб'єктності щодо найвищих владних інституцій Речі Посполитої. Що стосувалося влади короля, то він її розглядав як добровільно делеговану від багатьох суб'єктів політичного життя Республіки, у тому числі від себе та репрезентованої ним суспільно–політичної сили. Таким чином, королівська влада уявлялася гетьману не відчуженою, не такою, що над ним тяжіє чи гнітить. Вона бачилася владою, що гарантує права автономії.

Такі орієнтації, вважаємо, є свідченням підняття над рівнем політичної автономії, переродження її в державно–політичну автономію. Про те, що це все–таки ще були орієнтації, тобто характеристики політичного самовизначення у рамках автономії; свідчить прагнення Б.Хмельницького вплинути на вибори короля. Це прагнення недвозначно вказує на факт інтегрованості гетьмана до системи політико–культурних цінностей Речі Посполитої та готовність включитися й до її регулятивно–комунікаційних механізмів. Прояв даної орієнтації ми вбачаємо також в словах Б.Хмельницького, сказаних послу царя Г.Унковському. Гетьман наголошував якраз на тому, що Україну від Польщі звільнила незадіяність старшинства у механізмах формування влади Речі Посполитої: «А нас Бог від них (Польщі та Литви – О.С., Ю.С.) увільнив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали...» [7,152]

Орієнтації на готовність включитися до складу Речі Посполитої у якості політично автономного суб'єкта, який одночасно був би і одним з джерел влади центральних інституцій спільної держави, ми зустрічаємо і в сподіваннях посла Війська Запорозького С.Мужиловського, котрий під час переговорів у Москві 4 лютого 1649 року у записці царю Олексію Михайловичу повідомляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв «бути руським королем і що през шаблю узяли, аби тоє моцно тримали» [7,130]. Ця орієнтація представлена і в листі П.Дорошенка до коронного підканцлера А.Ольшевського від 15 березня 1670 року, де гетьман звертав увагу на те, що польські урядові устано-

ви в своїх документах дуже часто згадують лише Корону Польську й Князівство Литовське, а «Русь викидають за плот», запитуючи наприкінці, чи є справедливим називати короля «князем руським», а про саме князівство ніде не згадувати [8,292].

Найзавершенішої форми, найдетальнішого відпрацювання у тогочасних політико–правових дефініціях орієнтації на автономізм набули у Гадяцькому договорі [9,126]. Такий автономізм у межах виборної і обмеженої pacta conventa монархії, цілком можна назвати «державно–політичним автономізмом» або, якщо бути точнішим, автономізмом максимальної політичної суб'єктності. Адже включеність України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литві складової, при визнанні короля главою виконавчої влади, – це уже автономізм, максимально наближений до суверенітету (правда, у тому конкретному випадку, на неповній етнічній території). Сутність такої автономії мала полягати в тому, що політико–правова суб'єктність визнавалася обмеженою не владою короля та інших інституцій Республіки, а природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних, об'єднаних потребою реалізації спільних політичних завдань, загальної мети. Проте після визрілих у старшинському середовищі, очоленому Б.Хмельницьким, орієнтацій на суверенітет, Гадяцький договір, як відображення державно–політичного автономізму, все ж був відступом у загальному ряду історичних проявів зорієнтованості на політичну окремішність та повну політичну суб'єктність України.

Постсуверенний автономізм. Автономним також прийнято називати і політико–правове становище Гетьманщини після втрати нею суверенітету. При цьому вказується, що український соціум за того часу характеризувався обмеженою (чи неповною) політичною суб'єктністю. Вважаємо вживання терміну дуже приблизним. Насамперед тому, що за логікою наростання політичної суб'єктності автономія може лише передувати суверенітету. Якщо ж вона наслідує суверенітет, то це може відображати лише деградацію державності і бути результатом не внутрішніх процесів (стосовно них «суверенітет еліти в межах владного ареалу – вимога функціональна» [10,58]), а зовнішньополітичних тиску та втручання.

Нашу, скажемо, навіть архетипну переконаність, що політична суб'єктність як політико–культурна зорієнтованість розвивається, за нормальних суспільно–політичних умов, лише у висхідному напрямку, ґрунтується на таких міркуваннях. Політичну суб'єктність соціуму ми можемо розглядати як відображення на державно–політичному рівні людського прагнення до свободи. Історики ж давно звернули увагу на те, що безвідносно до мікро– чи макрорівня, людство протягом всієї своєї історії, починаючи з героїчної доби Стародавньої Греції, прагне утвердити свободу як головну політичну цінність. «Благородна душа, – стверджував свого часу лорд Актон, – залюбки віддає перевагу тому, щоб її країна була бідна, слабка й непомітна, але вільна, аніж могутня, заможна та поневолена. Краще бути громадянином скромної спільноти десь в Альпах, якій не світить чинити вплив поза вузькою територією, аніж суб'єктом (тут під англійським subject – мається на увазі «підлеглий», «підданий» – О.С., Ю.С.) могутньої автократії, яка охоплює пів–Азії і Європи» [11,298].

На визначений нами вектор розвитку політичної суб'єктності лише в напрямі до утвердження суверенітету засвідчують і європейські вчені попередники політичної еліти України–Гетьманщини. Так, засновник політичної науки нового часу Н.Макіавелі стверджував, що в завойованих республіках «ніколи не помирає і не може померти пам'ять про колишню свободу [12, 16]. Французький юрист Ж.Боден, автор «Шести книг про республіку» 1576 року і німецький публіцист І.Альтузій у «Політиці» 1603 року стверджували, «що суверенна влада, як душа в тілі, єдина, неділима і невідчужувана» [13,72], тобто, якщо у нашому контексті, незворотня у своєму розвиткові, принаймні на тому етапі міжнародної взаємодії, коли вона полягає у силовому підпорядкуванні слабшого народу сильнішим [14,12]. Врешті, тезу, що тенденція міжнародних і міждержавних взаємин визначається лише вектором від залежності до незалежності визнавала і сучасниця еліти України–Гетьманщини на останньому етапі її існування Катерина ІІ. Пригадаємо її маніфест про скасування Запорозької Січі: «Заводя собственное хлебопашество, расторгли они тем самое основание зависимости от престола нашего и помышляли конечно составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением» [15,410].

По–друге, пропонуючи термін «постсуверенна автономія», ми мали на увазі той факт що автономія як суспільно–політичне явище не вичерпується обмеженою політичною суб'єктністю. Її обов'язковою складовою є погодження проявляти свою суб'єктність у рамках політико–правового простору об'єднаної держави. Інакше кажучи, політичне утворення, що готове чи змушене погодитися зі статусом автономної провінції, мало прийняти факт поширення на свої терени державного устрою та правових норм держави–зверхника [16,92]. Якраз останнього ми і не спостерігаємо після втрати суверенності. Українські власті, визнаючи обмеження своєї політичної суб'єктності (нерідко вони це змушені були робити під загрозою застосування військово–політичного тиску чи й під загрозою фізичного знищення, як це сталося, наприклад, з І.Виговським та Ю.Хмельницьким) завжди наполягали на непоширенні московських політико–правових норм на терени Гетьманщини.

Таким чином, політико–правовий статус (який ми визначаємо за рівнем політичної окремішності та суб'єктності) України–Гетьманщини протягом постсуверенного періоду характеризується рівнем, вищим за автономію, але нижчим за суверенітет. Такий статус вважаємо за доцільне визначити як статус «постсуверенної автономії». Ми не підходимо до означення даного статусу, опираючись на поняття «суверенітет», запропонувавши, наприклад, термінологічне словосполучення «залежний суверенітет». Це можна було б обґрунтувати тогочасним міжнародно–правовим поділом володарів на незалежних (августісімусів та серенісімусів) та залежних (ілюстрісімусів) володарів (останні потребували військового захисту від протектора) [17,98].

Все ж, ми більше схиляємося до поняття «постсуверенна автономія» з наголосом на понятті «автономія», оскільки поняття «суверенний» тоді обов'язково пов'язувалося з монархом і неодмінно включало складову харизматичності. Якраз її у суспільно–політичному

житті України–Гетьманщини й не вистачало як стосовно конкретних особистостей – особистої харизми (за виключенням Б.Хмельницького [18,11]), так і стосовно гетьманської посади, безвідносно до особи – інституційної харизми.

Аналізуючи сутність постсуверенної автономії, ми хочемо вказати на таку її особливість як провоковані, здебільшого втручанням іноетнічних урядовців, сплески політико–культурних орієнтацій на суверенність. Це, на нашу думку, було зумовлене збереженням власного політико–правового простору, при обмеженій політичній суб'єктності, у поєднанні з прагненням старшини до монополізації свого провідного становища у суспільстві.

Факти таких сплесків легко виявити, наприклад, у чолобитній–доносі генеральної старшини на І.Самойловича: «І міста Государеві Малоросійські не Государевими, але своїми іменує, і людям військовим наказує, щоб йому, а не Монархам, вірно служили». Коли ж у Чернігові міщани, було, надумали на ратуші виставити «орла пластаного на знак того, що місто Чернігів є власна І. Ц. Пр. В–ті отчина, і казав Григорій (син І.Самойловича – О.С., Ю.С.) Війту і мешканцям так. «Не будете, мужики жити на світі, що хочете виломуватись із підданства Пана, батька мого, і піддатися Москві», і заказав, щоб орла не ставили, і ставити зухвало не намагалися» [19,300]. Тут ми спостерігаємо орієнтацію на поширення влади гетьмана на всі без виключення суб'єкти та об'єкти політичного життя України–Гетьманщини.

Ослаблення напруженості національної самосвідомості та різке послаблення політичної суб'єктності (викликане деморалізацією періоду Руїни, притлумленим і підконтрольним станом українського громадянства протягом правління Многогрішного – Мазепи, петровським погромом, ротацією старшинства на урядах за критерієм повної лояльності до московської політики) звели змагання української еліти за політичну окремішність та суб'єктність до рівня автономізму. Проте і протягом кінця 20–х – першої половини 60–х років XVIII ст. орієнтації на політичний автономізм не можна вважати типовими. Адже й на тому історичному відрізку українська еліта продовжувала наполягати на визнанні над собою суверенітету лише одного російського монарха і берегла недоторканість власної політико–правової самобутності, власного кодексу законів, домагаючись відновлення традиції обрання гетьмана народом, запровадження сейму, реформування системи судочинства, увінчаної трибуналом [20,120].

Отже, притаманне кожній політичній еліті прагнення до повної політичної суб'єктності та окремішності, у якості політико–культурних орієнтацій, в еліти України–Гетьмащини знайшло своє початкове втілення у налаштованості на здобуття станової автономії, яка б забезпечувала козацтву умови для безперешкодного виконання ними станово–професійних функцій у межах політичного організму Речі Посполитої. На зміну станови прийшли політико–культурні орієнтації щодо політичної автономії. Вони передбачали виділення контрольованої козацтвом території в окреме політичне тіло, де всі рішення, не лише станові, але й загальносуспільні,

мали приймати українські суб'єкти політики, визнаючи при цьому суверенітет монарха–протектора.

Наступним етапом розвитку орієнтацій на політичну суб'єктність стали орієнтації на державно–політичну автономію. Відповідно до них український політикум розглядав себе суб'єктом політичного життя як у межах окремого політичного тіла, так і в структурах, спільних для об'єднаних політичних систем регулятивно–комунікаційних механізмів. У даному випадку політична суб'єктність України–Гетьманщини передбачалася обмеженою не стільки суверенітетом монарха, скільки природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних, об'єднаних потребою реалізації спільних політичних завдань, загальної мети.

Досягнувши повної політичної суб'єктності та окремішності – суверенітету, еліта Української козацької держави під тиском зовнішньополітичних обставин змушена була поступитися, обмежившись сукупністю орієнтацій у рамках постсуверенного автономізму. На відміну від політичного автономізму, щодо Речі Посполитої, постсуверенний автономізм, щодо Московського царства а потім Російської імперії, характеризувався неприйняттям поширення на Україну Гетьманщину політико–правових норм, якими регулювалося життя в країні монарха–протектора. Характерною рисою постсуверенного автономізму були, провоковані втручанням, прояви орієнтацій на суверенітет, що, як з нашого погляду, засвідчує постійну готовність старшинської еліти, за сприятливих умов, повернути собі втрачений найвищий політичний статус.

Названі нами прояви політико–культурних орієнтацій стосовно реалізації політичної суб'єктності та окремішності важко розділити хронологічно. У представників старшинської еліти з різним суспільно–політичним досвідом, уявленнями та знаннями формувалися орієнтації різного рівня. Тому запропонована нами послідовність їх чергування вказує на послідовність опанування ними переважної більшості старшинської еліти, але не виключно всіх її представників. Окремі з них завжди могли бути і були носіями інших, порівняно із загалом, політико–культурних орієнтацій.

Література

1. Пивоваров Ю. Концепция политической культуры в современной науке // Политическая наука. Теоретико–методологические и историко–культурные исследования. – М., 1996.

2. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально–політичний портрет. – К., 1993.

3. Грушевський М.С. Історія України–Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – К., 1996.

4. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

5. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3.

7. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах (далі: ВУР). – М., 1953. – Т. 2.

8. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью–Йорк, 1985.

9. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994.

10. Розумний М. Національна еліта // Справа честі: (Алгоритми національного самоусвідомлення): Політологічні есе. – К., 1995.

11. Лорд Актон. Свобода: головна політична цінність // Консерватизм: Антологія. – К., 1998.

12. Макиавелли Н. Государь. – М., 1990.

13. Шавцова А.В. История развития теории государственного суверенитета // Веснік Беларускага дзяржаунага універсітэта. Серыя 3. – 1995. – № 2.

14. Власть: Очерки современной политической философии Запада. – М., 1989.

15. Голобуцький В.О. Запорізка Січ в останні часи свого існування 1734 – 1775. – К., 1961.

16. Потульницький В.А. Історія української політології. (Концепції державності в українській зарубіжній історико–політичній науці). – К., 1992.

17. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994.

18. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року // Український історик. – 1965. – Число 3–4.

19. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш–Каменским. – М., 1859. – Ч. 1.

20. Речь «о поправлении состояния» Малороссии // К. С. – 1882. – № 4.

Струкевич А.К., Степанчук Ю.С. Автономия как предупреждение суверенитета и постсуверенная автономия (анализируя историю Украины–Гетманщины)

Исследуются особенности изменения политико–культурных ориентаций правящей элиты периода Гетманщины в Украине от сословной до государственно–политической автономии.

Ключевые слова: автономия, Гетманщина, суверенитет, правящая элита.

Strukevich, A.K., Stepanchuk, Yu.S. Autonomy as prevention of sovereignty and post–sovereignty autonomy (within analyses of the history of Ukraine–Hetmanate)

Investigation of peculiarities of the ruling elite changing its political and culture orientation from a class to state–political autonomy during the period of the Hetmanate in Ukraine.

Key words: autonomy, the Hetmanate, sovereignty, the ruling elite.